

TERMINOLOGIA GRAMATICALĂ ROMÂNESCĂ DIN PERIOADA 1757-1828

Având ca obiect cercetarea cuvintelor și expresiilor cu sens specializat aparținând primelor gramatici ale limbii române, lucrarea de față își propune să se înscrie ca o contribuție la istoria metalimbajului, în general, la studiul terminologiei științifice românești, în special. În demersul nostru ne vom opri la trei lucrări normative ale perioadei 1757-1828: *Gramatica rumânească* (1757) a lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, prima gramatică a limbii române scrisă în limba română, *Observații sau băgări dă seamă asupra regulilor și orîndueleur gramaticesti* (1787) a lui Ienăchiță Văcărescu și *Gramatica românească* (1828) a lui Ion Heliade Rădulescu, care marchează începutul procesului de modernizare a studiului gramatical românesc. Pornind de la descrierea generală a nomenclaturii utilizate de fiecare gramatician român, vom urmări practic procedeele aplicate de autorii de gramatici în procesul de creare, îmbogățire și perfecționare a terminologiei: împrumut sau calc lexical. Analiza acestor procedee din perioada de formare a românei moderne, sintetizează cele mai importante fenomene de evoluție.

Gramatica rumânească a lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul este o dovadă evidentă a dificultăților întâmpinate de primii gramaticieni români atât în determinarea regulilor gramaticale ale limbii române, cât și în privința creării sau adaptării terminologiei de specialitate existente în alte limbi. Terminologia lui este greoaie, obținută în special printr-o acumulare de calcuri. Există chiar o anumită cronologie a etapelor parcurse în crearea nomenclaturii gramaticale: cele mai vechi cuvinte specifice s-au format prin calchiera terminologiei gramaticale grecești, peste acestea s-au suprapus ulterior termenii rezultați din contactul cu gramaticile latinești sau slavone.

Rezultatul acestei acțiuni se poate observa în *Gramatica rumânească*^[1] a lui Eustatievici prin obținerea unor termeni ca:

- în loc de numele (= pronumele, p. 30),
- spregrăirea (=adverbul, p.30),
- înainte - punerea (=prepoziția, p. 30),
- plecare (=declinare, p. 32),
- neamul (=genul, p. 31),
- căderea (=caz, p. 32),
- față (=persoană, p. 42),

categorie gramaticală întâlnită atât în secțiunea consacrată pronumelui, cât și în cadrul flexiunii verbale.

Există în gramatica lui Eustatievici Brașoveanul situații în care un termen are mai multe sensuri. Astfel, în ILRLV, la pagina 479, termenul **cuvânt** este interpretat ca *propoziție*, avându-se în vedere definiția gramaticii. Constatăm însă că același termen este folosit de Dimitrie Eustatievici Brașoveanul și cu înțelesul de *cuvânt, vorbă*, în cuprinsul capitolului referitor la ortografie. Oferim spre exemplificare situațiile pe care autorul gramaticii din 1757 le comentează la paginile 15, 16, 18, 19:

„Întru începutul *cuvîntului* loc nu are, dar întru cuvinte grecești prea ales să scrie o lăteș”. „Să cuvine să să scrie cu slove mai mari întru început: 7. Tot *cuvîntul* cel ce mai mare însemnare are *decît* acelea întru carele este așezat, precum: Ce nu mi-ai dat, Ia-m . Al tău cu tine, Cap deșert”. „Tot *cuvîntul* care este de o slovenire acela ca să se însemneze cu oxia trebuiește, precum: sun” . „*Cuvintele* cele de doao sloveniri, slovenirea cea din întii cu oxia să însemnează, precum: marea”.

Putem completa, de asemenea, lista termenilor gramaticali din ILRLV și prin discutarea

termenului **înțelegere**, menționat în lucrarea sus-amintită numai cu sensul de „ frază ” : „*înțelegere* << frază >>(EG, 83)” (ILRLV, p. 479) . În cuprinsul gramaticii din 1757, Eustatievici Brașoveanul folosește *înțelegere* și cu semnificația de „sens, deslușire” :

„Ce sânt cele ă =slovele și de obște ? Sânt cele ce, și altele, fața 4 (fața 4: Sânt cele ce întru stih lungi și scurte a fi pot, (p.13). Întru *înțelegerea* aceasta, cum este slova cea din întâi ? Mare “(p. 29) .

Fiind o operă de pionerat în domeniul formării nomenclaturii gramaticale este ușor de observat că lucrarea lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul folosește numeroși termeni specializați obținuți prin calchiere; dar alături de acest procedeu care face ca stilul gramaticii sale să fie greoi, iar pe alocuri obscur, Eustatievici folosește și un număr relativ mare de neologisme propriu-zise, cele mai multe de origine latină și greacă.

În partea a treia a gramaticii, *Pentru sintaxis*, termenul neologic este dublat de structura obținută prin calchierea lui, din aceeași dorință de a se face înțeles:

„Din aceasta singurimea cuvântului acestuia *sintaxis*; în rumânescul dialect se cuvintează *încheiere*”^[2].

Neologismele abundă însă în partea consacrată prozodiei. Explicația utilizării neologismelor ar consta în faptul că Eustatievici se vede pus pentru prima dată în fața unor termeni speciali pe care nu i-a mai putut calchia. Urmarea a fost acceptarea ca atare a acestor termeni pe care a încercat totuși să-i adapteze la sistemul fonetic și morfologic al limbii române: **epicesc**, **liricesc**, **didacticesc** (p.141); multe neologisme, de proveniență neogreacă mai ales, sunt însă folosite cu aspectul lor fonetic originar: **epicon**, **liricon**, **imnos**, **monostihon**, **distihon** (p. 141).

În mod firesc, Eustatievici Brașoveanul, care alcătua pentru prima dată în cultura română o astfel de lucrare, nu putea fi original. El a trebuit să împrumute și să adapteze limbii române terminologia acestei discipline, de aceea frazele lui Eustatievici, pline de calcuri, sunt greoaie și uneori aproape de neînțeles. Având ca model gramatica slavonă a lui Smotrițki, cât și pe cea latină a lui Molnar și unele modele grecești, numeroase calcuri din terminologia lui gramaticală au fost create după termeni corespunzători din aceste trei limbi.

Aceleași dorințe de a transforma limba română într-un instrument capabil să exprime integral știința și cultura poporului i-a fost consacrată și cartea lui Ienăchiță Văcărescu, *Observații sau băgări de seamă asupra regulilor și orînduinelor gramaticii românești*. Publicată în același an, 1787, la Râmnic și la Viena, această gramatică era destinată atât școlărilor din Țara Românească, cât și românilor transilvăneni. Chiar în prefața lucrării sale, Ienăchiță Văcărescu constată inexistența unei terminologii științifice în limba română: „lipsesc din limba noastră toți termenii științei”^[3] și este adeptul introducerii neologismelor.

Dar boierul muntean păstrează în nomenclatura gramaticii sale unele calcuri (**cădere** = caz, **grai** = verb, **înjugare** = conjugare), identice cu cele create de Eustatievici, deși nu cunoscuse lucrarea anterioară a dascălului brașovean. Faptul se explică prin modul apropiat identic în care autorii de gramatici ai vremii își alcătuiă terminologia: cuvintele românești calchiate trebuiau, în mod firesc, să fie aceleași sau aproximativ aceleași la toți cărturarilor epocii respective, fie că erau traduse după termenii grecești sau latinești, fie că erau copii ai termenilor corespunzători slavoni, la rândul lor calchiați după cei grecești sau latinești.

Cu ajutorul acestei nomenclaturi vechi gramaticale, Văcărescu explică noua terminologie pe care o introduce:

pronome, adică *pronume*, *verbu*, adică *graiu*, *partițipie*, adică *părtășire*, *propozițione* adică *propunere*, *congiunțione*, adică *legare* .

Folosind pentru prima parte a gramaticii sale un model italian, această limbă va fi adoptată „ca normă generală pentru nomenclatura gramaticală”^[4].

Termenii de proveniență italiană sunt uneori adaptați fonetic sau morfologic la limba

română, sau, numai fonetic, după latină:

grammatica (p. 2), *nome* (p.6), *pronome* (ib.), *sostantivou* (p.33), *propozițione* (=prepozițiile, pe care le împarte în : *semplici* și *composte* (p. 86); *soghet* (=subiect, p. 58).

În partea a doua a gramaticii din 1787, predomină împrumuturile de origine greacă, unii termeni nefiind adaptați la structura morfologică a limbii române: **syndaxis** (p. 13); **difthongul** (p. 15), **syllabe** (p. 16), **lexis** (=cuvânt) (ib.), figuri gramaticale: **éllipsis**, **pleonázmu**, **syllipsis**, **yperbatu** (p. 125); tipuri de **yperbatu**: **anastofi**, **tmisis**, **parenthesis**, **synhis**, **anacoluthon** (p. 130). Alături de împrumuturi italiene și grecești,

„există și un număr redus de termeni gramaticali slavoni, reprezentând elemente din terminologia tradițională slavonă folosită în învățământul țărilor românești”^[5]

Nomenclatura slavonă este reprezentată prin:

- **slovă** =literă, sunet, p. 13,
- **glasnice** = vocale, p. 14,
- **neglasnice** = consoane, p. 14,
- **slomnirea** = silaba, p. 16.

O altă trăsătură care caracterizează nomenclatura creată de Ienăchiță Văcărescu este tendința de a însoți termenii neologici cu traducerea lor românească. Astfel apar formații:

„*dativă* adică *dătătoare*, *nominativă* adică *numitoare*, *ghenitivă* adică *nemuitoare*, *acuzativă* sau *pricinuitoare*, *vocativă* sau *chemătoare*, *ablativă*, adică *aducătoare*” (p. 20); „*transitive* sau *strămutătoare*, *intransitive*, adică *nestrămutătoare*” (p. 57).

Așadar, termenul neologic este folosit mai ales ca titlu, fiind abandonat adeseori în cursul expunerii, preferându-i-se echivalentul cu aspect mai românesc. O ilustrare a atitudinii timide manifestată de Văcărescu față de împrumut oferă partea de descriere a verbului, care, spre deosebire de cea a numelui, totuși este mai bogată în neologisme.

Pentru denumirea modurilor, Ienăchiță Văcărescu introduce termenii neologici, *indicativ* etc., pe care-i explică prin calcuri: „*moda indicativă* adică *arătătoare* sau *hotărîtoare*, *imperativă* adică *poruncitoare*” etc. (p. 61). Stabilind relația dintre moduri și timpuri, boierul muntean folosește numai neologismul: „*Moda indicativă are timpi șase*” (p. 61), pentru ca, în paginile în care descrie paradigmele, să revină la întrebuintarea ambilor termeni: „*modă hotărîtoare* sau *indicativă*” (p. 62) și în final, să prefere termenul calchiat: „*modă hotărîtoare*” (p. 67).

Analizând terminologia lingvistică folosită de Ienăchiță Văcărescu, constatăm predominarea termenilor de origine italiană, pe planul al doilea stând termenii de origine grecească. Văcărescu este, de fapt, un promotor al curentului italianizant în cultura românească.

Interesul și importanța gramaticii din 1828 scrise de Ion Heliade-Rădulescu față de lucrările similare ale perioadei sfârșitului secolului al XVIII-lea și începutului veacului următor, constau în bună parte și în termenii lingvistici utilizați și puși în circulați și care formează baza terminologiei gramaticale moderne.

„Lexicul lingvistic întrebuintat de Heliade în această lucrare, cuprinde, ca și gramaticile predecesorilor săi, termeni tradiționali, creații proprii și neologisme, calcuri și împrumuturi directe; acestea din urmă sunt mai numeroase și mai ales mai cu îndrăzneală întrebuintate decât în lucrările similare anterioare. Aspectul modern al gramaticii lui Heliade derivă din faptul că el folosește pentru un mare număr de concepte numai termenul neologic stabilind, eventual, echivalențe cu termenul mai vechi”^[6].

Așadar, nomenclatura gramaticii din 1828 este alcătuită, în mare parte, din termeni tehnici împrumutați din limbile franceză, italiană, latină sau greacă.

Exemple: *adjectiv* (p. 115); *numeral* (p. 133); *pozitiv* (p. 135); *superlativ* (p. 135); *adverb* (p. 83, 85, 211); *articol* (p. 135); *caz* (p. 95); *nominativ*, *ghenitiv*, *dativ*, *acuzativ*, *vocativ*, *ablativ* (p. 95- 97) ; *declinație* (p. 97); *substantiv* (p. 147); *activ*, *pasiv* (p. 147); *unipersonal* (p. 151); *vocală* (p. 369).

Alături de elementul neologic, Heliade apelează însă și la termeni preluați de la predecesori sau la termeni pe care-i creează el însuși, de obicei, prin metoda calcurilor:

cădere =caz , p.95; *singurit* = singular, *înmulțit* = plural ,p. 93; *neam* =gen, p. 93; *bărbătesc* = masculin, *femeiesc*=feminin , p. 93; verb *ajutător*= auxiliar ,p. 43; *răsfrîngător* = reflexiv, p. 147; *strămutător* =tranzitiv, *nestrămutător* =intransitiv, p.149; *zicere* =cuvânt, p. 75 etc.

Adeseori, neologismul, care la Heliade pare a fi mai bogat decât în lucrările normative apărute până atunci, este explicat în paranteză sau legat disjunctiv cu un echivalent deja introdus în limbă, mai bine cunoscut și mai bine motivat:

verbe *active* (de *lucrare*), *pasive* (de *patimă*) (p. 147); *ausiliare* au *ajutătoare* (p. 151); *vocalele* sau *glasnicile* (369) etc.

Mai rar echivalarea ia forma unei explicații ca în:

„*prepoziții*, care va se zică *puneri înainte* (p. 81); *ziceri de ființe* sau mai pe scurt, *substantive* (p. 77)”.

În afara echivalențelor sau a explicațiilor de felul celor de sus, Heliade nu recurge decât în cazuri cu totul izolate la mai mulți termeni pentru același concept gramatical :

„ Acestea la *căderi rămîn'* fără a și schimba termenul, afară de cele femeiești, care în *cazul* Ghenitivu și Dativu ...” (p. 119).

Sub influența modelului străin, Heliade atribuie prin calc sensuri noi unor termeni mai vechi, ale căror sensuri dispăruseră deja din limbă. De pildă, **cuvânt** desemnează, ca și în gramatica lui Dimitrie Eustatievici Brașoveanul, în sens mai larg noțiunea de *propoziție* :

...când aduc zicerile și zicu *Economia este muma îndestuleri*, atunci facu un *cuvântu* sau o *propoziție*” (p.75).

Zicere, utilizat în loc de **cuvânt**, **vorbă**, este considerat de Valeria Guțu - Romalo o creație personală a lui Heliade :

„Nu e lipsit de interes să relevăm că *zicere* e o inovație lexicală personală pe care Heliade o regretă în *Critica*, constatând totodată marea ei răspândire ...” [7].

Afirmația făcută de autorul însuși în volumul I din *Litteratura . Critica* :

„... din păcatele mele ... în toate clasele de gramatică română dintr-un capăt la celălalt al țerei, *vorbele* s-au făcut *ziceri* ” (p. 18 - 19)

arată că Heliade cunoștea termenul, deci nu-l putea crea el pentru prima dată. Dealtfel, **zicere** pentru **cuvânt** este utilizat atât de Eustatievici Brașoveanul în 1757, cât și de Diaconovici - Loga în gramatica sa din 1822 .

Neadaptarea împrumuturilor directe utilizate în gramatică este o problemă ce-l nemulțumește pe Heliade, care recomandă:

„ *suje*t ar fi mai facil de pronunțat decât *subje*t” „ *predicat* mai potrivit decât traducția sa *prezis*” [8].

Uneori, termenii împrumutați nu sunt adaptați nici sub aspectul genului, fiind considerați ca neutri : explicația pe care o dă Heliade se referă la modelul grecesc:

„Preocupat de limba hellenică în care aceste vorbe sunt de genere neutru, am dat pe atunci și cu caracter de neutru substantivului și la plural se vede: *substantive materiali, ideali*, unde acum zic: *substantivi materiali* etc.” [9]

Gramatica din 1828 rămâne definitivă pentru activitatea de formare și răspândire a unei terminologii gramaticale neologice, moderne, în spiritul celei folosite astăzi.

NOTE

- [¹] Dimitrie Eustatievici Brașoveanul (1969), *Gramatica românească*, Ediție, studiu introductiv și glosar de N. A. Ursu, București: Editura Științifică.
- [²] Ibidem, p.90.
- [³] Ienăchiță Văcărescu (1787), *Observații sau băgări de seamă asupra regulelor și orînduiriilor gramaticii românești*, Viena, p.19.
- [⁴] Lazăr Șăineanu (1895), *Istoria filologiei române*, ediția a II-a, București, p. 95.
- [⁵] Ștefan Munteanu, Vasile Țăra (1983), *Istoria limbii române literare*, București: Editura Didactică și Pedagogică, p. 508.
- [⁶] Ion Heliade Rădulescu (1980), *Gramatica românească*, Ediție și studiu de Valeria Guțu-Romalo, București: Editura Eminescu, p.523.
- [⁷] Ibidem, p.449.
- [⁸] Ion Heliade Rădulescu (1860), *Litteratura. Critica*, vol. I, București, p. 45.
- [⁹] Ibidem, p.13.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Mariana Costinescu (1979), *Normele limbii literare în gramaticile românești*, București: Editura Didactică și Pedagogică.
- Ion Coteanu, Ion Dănăilă (1970), *Introducere în lingvistica și filologia românească*, București: Editura Academiei.
- Ion Gheție, *Ion Heliade Rădulescu și unificarea limbii române literare*, în LR, XXI, (1972), nr. 2, p. 91-102.
- Ion Gheție (1997), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532 - 1780)*, București: Editura Academiei Române (ILRLV).
- Romulus Ionașcu (1914), *Gramatici români. Tractat istoric. Despre evoluția studiului gramaticii române de la 1757 până astăzi*, Iași.

ABSTRACT

The topic of the present paper is the study of the words and phrases with specialized meaning, pertaining to the first Romanian grammars (the period between 1757, when the first Romanian grammar written in Romanian was published, The Romanian Grammar, Gramatica rumaneasca, by Dimitrie Bratoveanul, and in 1828, when I. H. Radulescu's Romanian Grammar was published). Thus, this paper is meant to be a contribution to the history of metalanguage in general, and to the research of the Romanian scientific terminology, in particular. Beginning with the general description of the terminology used by each Romanian grammarian, we shall, actually, present the devices employed by the grammarians in the process of creating, enriching and improving the terminology: loan words or lexical calques. The analysis of these devices, starting with the period of the formation of modern Romanian, synthesizes the most important linguistic phenomena.